

БЕРДИЧІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОЇ
ІСТОРІЇ МІСТА (1914 – 1917 РР.)

У статті висвітлюється вплив Першої світової війни на повсякденне життя Бердичева. Аналізуються суспільні настрої в місті, проблеми міського благоустрою, загострення продовольчого питання.

Ключові слова: Бердичів, Перша світова війна, повсякденність, мобілізація, благоустрій, продовольство.

Упродовж останніх років у сучасній вітчизняній історіографії дедалі більше приділяється увага вивченню повсякденної історії українських міст, зокрема в роки Першої світової війни. Так, на сьогодні маємо низку праць, що висвітлюють повсякденність Києва [4], Львова [1], Одеси [10], Вінниці [13] протягом 1914 – 1917 рр. Дослідження подібного роду збагачують не лише фактичні знання з історії названої періоду, а дозволяють історику та звичайному читачеві відчувати себе на місці рядового міського обивателя, переживаючи з ним насущні проблеми тих непростих часів. Тому у пропонованій розвідці автором зроблено спробу здійснити реконструкцію повсякденного життя Бердичева в роки Першої світової війни.

З перших днів війни населення Російської імперії охопило патріотичне піднесення. Не став винятком і Бердичів, більше 80 % мешканців якого складали євреї [20, с. 32]. Починаючи з серпня 1914 р. у місті різко зросла громадська активність населення, а політичний нейтралітет отримав у суспільстві осуд й фактично прирівнювався до злочинної байдужості. В газетах широко пропагувалися благодійні акції, спрямовані на допомогу російській армії. Хвилю патріотичного руху підхопила й бердичівська єврейська

громада, котра виділила в обшинній лікарні спеціальні місця для лікування поранених воїнів [5].

Перебування міста у прифронтовій смузі призвело до концентрації в ньому великої кількості російських військ, і тому вже на самому початку Першої світової війни чисельність населення Бердичева досягнула небаченої раніше цифри – 100 тис. осіб, проти 77 тис. на початку XX ст. [9, арк. 215]. З 1916 р. у місті перебував штаб Південно-Західного фронту [5].

Хоча призов на фронт у Бердичеві зазвичай проходив без особливих ексцесів, траплялися випадки, що демонстрували явне небажання окремих осіб вирушати на війну. Один з них трапився 8 серпня 1914 р. (за н. ст.) під час призиву ратників ополчення I-го розряду при Бердичівському повітовому військовому Присутстві. Під час процедури жеребкування на деякі згорнуті білети, розміщені в закритому барабані-колесі, були накладені гумові кільця, що давало можливість окремим, заздалегідь попередженим особам, виймати саме їх, звільняючись таким чином від зарахування на військову службу [26, арк. 95, 98]. В червні 1915 р. у небажанні воювати звинувачували місцевого запасного В. Михайлова, якому вдалося звільнитися від служби завдяки зв'язкам своєї дружини, що працювала сестрою милосердя. Лікарі вирізали йому сліпу кишку та відпустили на поправку терміном на півроку. Мешканців Бердичева дратували його походеньки містом, під час який той буянив та учиняв скандали, а також вів розмови про повернення на місцевий завод «Прогрес» на посаду робітника. «Якщо здатний працювати молотом, то зможе й тримати рушницю», – зазначалося у відповідному анонімному доносі, адресованому жандармському управлінню [25, арк. 10].

Перенаселеність Бердичева погіршувала його санітарне становище, яке й до війни було далеким від ідеалу, не в останню чергу через відсутність міської каналізації. Наприкінці вересня 1914 р. на засіданні Київської губернської санітарно-виконавчої

комісії вказувалося на те, що «головним злом» у санітарному відношенні міста була поперечна канава, в яку спускалися нечистоти з місцевої залізничної станції щоденно в кількості близько 2 тис. відер. Оскільки невирішеність цієї проблеми вразі підвищувала ризик поширення небезпечних інфекційних хвороб у Бердичеві, міська дума постановила завести міський асенізаційний обоз у кількості 20 бочок, 5 насосів та 42 коней, на що потребувалося 10 тис. руб. Однак місто таких коштів не мало, і тому санітарна комісія прийняла рішення профінансувати створення обозу з коробочного збору [9, арк. 215].

Відсутність належного постачання паливних матеріалів для належної роботи міської електростанції ставило під удар ефективність діяльності комунальних служб Бердичева. Взимку 1917 р. ситуація дійшла до критичного рівня. Тоді вуличні електричні ліхтарі припиняли світити ще увечері, а деякі взагалі не вмикалися, буквально занурюючи місто в безпросвітну темряву [23, с. 4]. Під загрозою припинення роботи опинився міський водогін [18, с. 5].

Протягом війни для пересічного бердичівця неабияк загострилися проблеми, пов'язані із забезпеченням оселі світлом та теплом, оскільки доступні у довоєнний час гас та дрова поступово переходили в розряд дефіцитних предметів першої необхідності. Труднощі з їхнім постачанням до міста на власну користь використовували місцеві спекулянти, примножуючи свої статки за рахунок міського обивателя.

У березні 1916 р. «зацікавлені особи» поширювали в Бердичеві чутки, ніби в місті закінчуються запаси гасу і населенню доведеться сидіти вдома без освітлення. Розрахунок зловмисників був блискучим: місцеві мешканці запаслися посудом та сотнями рушили до лавок за коштовною рідиною. Ціна на гас різко підскочила з 8 коп. до 11–16 коп. за один фунт. Щоправда, влада Бердичева зреагувала на те оперативно, направивши до лавок та складів поліцейських, які мали наглядати за тим, щоб усім покупцям товар відпускався безперешкодно та за нормальною ціною [12, с. 5].

Проте місцеві владні мужі не завжди вчиняли так мудро. Восени того року Бердичівська повітова продовольча комісія зробила городянам справжню «ведмежу послугу», надавши певній особі наряд на постачання гасу з Козятина за ціною 6 руб. 60 коп. за один пуд, тоді як ринковою вважалася ціна близько 3–4 руб. Вийшло так, що один фунт гасу для Бердичева коштував 16,5 коп., тоді як у Вінниці його в тій самій кількості продавали по 11 коп., а в Києві – по 10 коп. [3, с. 3]. Та й навіть такий дорогий гас населенню було складно дістати. У жовтні відомий український живописець К. Піскорський, що служив тоді в Управлінні інтендантської армії Південно-Західного фронту в Бердичеві, в листі до своїх батьків скаржився на відсутність гасу, внаслідок чого йому доводилося кілька разів лягати спати о 21.00. Він також писав, що з тієї ж причини іноді вирушав до Управління і там до опівночі сидів при електричному освітленні [27, арк. 23зв.-24зв.]. 7 березня 1917 р., за 5 днів до революційних подій в Петрограді, у місті були введені картки на гас, із зазначеною тижневою нормою для однієї сім'ї в кількості 5 фунтів [2, с. 5].

Якщо нестачу гасу створювала для бердичівців побутовий дискомфорт, то наявність дров для опалення було без перебільшення питанням життя та смерті. Особливо гостро це проявилось взимку 1917 р. 18 січня на сторінках місцевої газети «Южное слово» з'явилися невтішні новини щодо забезпечення міста дровами. Зазначалося, що уповноважений із забезпечення деревним паливом Київської губернії повідомив бердичівську міську управу про неможливість здійснення наряду з перевезення дров для міста зі ст. Ушиця через скасування там усіх комерційних операцій. Тому станцію необхідно було змінити [17, с. 4]. Крім того, в іншій статті того номеру повідомлялося про дуже обмежені можливості постачання дров, оскільки влада для того надала Бердичеву лише 1 вагон на день. Усі клопотання міської управи стосовно збільшення кількості транспортних засобів були безрезультатними [7, с. 4]. Проте вже 1 лютого та сама газета

обнадіяла читачів інформацією про прибуття до місцевої залізничної станції 5 вагонів дров. «Є підстави сподіватись», – писали з неприхованим оптимізмом газетярі, – «що уся партія закуплених дров найближчим часом буде доставлена до міста» [6, с. 3].

Необхідність у придбанні опалювальних матеріалів для Бердичева підсилювалася примхами природи. Так, у ніч на 6 лютого 1917 р., коли температура повітря знизилася до -24 градусів за Цельсієм, у багатьох бердичівських будинках замерзла вода у водогінних трубах [14, с. 3]. Однак це було лише передвісником майбутньої трагедії. На початку березня сильні морози та затяжна зима призвели до небувалої в Бердичеві смертності серед населення. В ті жахливі дні міське єврейське поховальне братство ледве встигало справлятися зі своїми обов'язками, виникали черги. Не всіх вдавалося ховати в день смерті, і тому доводилося багато поховань відтерміновувати. Щодоби помирало від 6 до 9 осіб [21, с. 4]. За словами місцевої преси, 4 березня побило усі рекорди смертності в місті [22, с. 4].

Протягом Першої світової війни в Бердичеві, як і в інших українських містах, загострилося продовольче питання. Ускладнення з отримання доступних продуктів харчування виникали насамперед через нестачу робочих рук на селі та в харчовій промисловості у зв'язку з призовом чоловічої робочої сили, постачання величезної кількості харчів до російської армії, перевантаженість залізниці, бюрократія, вплив якої на продовольчий ринок в умовах війни посилювався, обмеженість міських бюджетів та неймовірно розростання числа спекулянтів, що завдяки переплетенню вищезазначених чинників почували себе немов риба у воді. Для держави, яка вела війну, ця тенденція була дуже згубною, оскільки перед пересічним мешканцем Бердичева першочерговою поставала необхідність прогодування себе та власної родини, а тому задоволення матеріальних потреб дедалі більше затьмарювало його патріотичний порив, що був на початку війни.

Серйозні проблеми з продовольством виникли вже на другому році війни. В травні 1915 р. у Бердичеві до розряду дефіцитних продуктів потрапив цукор, ціна на який підвищилася до 18 коп. за один фунт. Його продавали у дуже невеликій кількості, хоча склади цукрових заводів у повіті залишалися заповненими. Причетність спекулянтів до створення штучного «цукрового голоду» виглядала більше, ніж очевидною [11, с. 3].

Постійні реквізиції худоби для потреб армії в Київській губернії надзвичайно ускладнювали здійснення закупівель м'яса для Бердичева. Навесні 1916 р. місто охопила «м'ясна криза». Відсутність достатньої кількості продукту на місцевих ринках змушувала багатьох городян по кілька днів на тиждень харчуватися пісними стравами. Ціни на м'ясо в квітні в декілька разів перевищували довоєнні, подорожчавши до 45–50 коп. за один фунт. Автоматично піднялися розцінки й на птицю. Так, курку продавали за 2,5–3 руб. Враховуючи доходи тогочасного городянина, що зрідка перевищували кілька десятків рублів на місяць, ціни здавалися неймовірно високими [16, с. 5].

Однак, як виявилось, усі м'ясні перипетії були ще попереду. На початку того року у пресі активно обговорювалася необхідність скорочення споживання населенням м'яса, якого, на думку багатьох можновладців та економічних фахівців, воно вживало забагато. Це, на їхнє переконання, могло призвести до скорочення кількості худоби до критичного рівня в державі й ставило під загрозу належне харчування армії. Зазначені ідеї втілювалися в життя у так званому «законі про м'ясопостні дні», прийнятому 13 липня 1916 р. Закон забороняв продаж м'яса та м'ясних продуктів від великої рогатої худоби, свиней та інших тварин з вівторка по п'ятницю кожного тижня. Обмеження стосувалися як місць торгівлі, так і закладів харчування. Забивання тварин також можна було здійснювати лише в суворо визначені дні. Такі нововведення призвели до ще більших труднощів із купівлею м'яса. Так, згаданому нами К. Піскорському доводилося із нетерпінням чекати на три «м'ясні дні», в які він міг би придбати сало [27, арк. 85]. Крім того, для усілякого роду

махінаторів створювалися небачені раніше можливості для заробітків, оскільки багато людей готові були платити великі гроші, аби дістати хоча би трохи м'яса. Як правило, в дозволені для продажу м'яса дні, воно буквально розміталось за лічені години, стаючи для значної частини населення недоступним. Відповідно, ціни на нього ставали «космічними». В лютому 1917 р. на базарах Бердичева один фунт яловичини торгівці продавали по 90 коп. й навіть по 1 руб., а курятину, продаж якої держава не обмежила Законом, – по 1,5 – 1,6 руб.! Такий неймовірний ріст цін був спричинений вивезенням спекулянтами з міста зазначених продуктів у величезній кількості для подальшого перепродажу. Тому небезпідставно міське населення називало цю категорію людей «мародерами» [28, с. 4].

На початку 1917 р. Бердичів опинився на порозі «хлібної кризи». Як писала місцева газета, хліб у місті міг зникнути через активний продаж місцевими мукомелами борошна в сусідню Волинську губернію, тоді як розпорядженням влади заборонялася його закупівля для міста з інших повітів та губерній [15, с. 4]. Керуючись наявністю незначних хлібних запасів, бердичівська повітова продовольча комісія 7 березня запровадила в місті картки на хліб. Городяни отримували борошно по цукровим карткам у кількості 3-х фунтів на одну людину в тиждень, що, звісно, було явно недостатньо. Дуже швидко місто заповнили довжелазні «борошневі» черги [19, с. 4].

Затяжна війна, що стала для більшості бердичівців рутинною, все більше виснажувала його матеріальні ресурси. З тієї причини взимку 1917 р. під загрозою закриття опинився місцевий «Гостинний дім», який забезпечував найбідніше міське населення дешевими та безкоштовними обідами. Проблема отримала в місті широкий резонанс, оскільки припинення існування того закладу могло призвести до катастрофічних наслідків [8, с. 4].

У лютому 1917 р. неприємний «сюрприз» отримали місцеві поціновувачі пива, для певної частини яких у часи дії «сухого закону» воно був справжньою відрадою. Тоді один

з легких сортів напою, міцністю 1,5 %, виявився непридатним для споживання, на що вказували його неприємний присмак та запах. Фахівці пояснювали це відсутністю якісного технічного персоналу та додаванням до пива різних цукрових замінників [24, с. 4].

Отже, протягом 1914 – 1917 рр. повсякденне життя Бердичева зазнало відчутних змін. Тотальний характер війни, що потребував колосального напруження матеріальних та духовних ресурсів, став для міського соціуму справжнім тестом на зрілість. В городян із небаченою силою пробуджувалися світлі почуття та ганебні інстинкти. Перші виражалися у самопожертві на користь інших людей, суспільства, Батьківщини, а другі – в прагненні до отримання наживи за рахунок співгромадян, що потерпали від війни. Негативні економічні наслідки довготривалого воєнного протистояння, суперечлива внутрішня політика Петрограду та фактична безкарність спекулянтів на місцях значно погіршували матеріальне становище більшості населення Бердичева, багато в чому роблячи його нестерпним. Враховуючи подібність зазначеної ситуації з іншими містами, значні політичні зміни в державі були лише справою часу.

Список літератури та джерел

1. Бенч Н. Повсякденне життя мешканців Львова у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) / Назар Бенч // Гуманітарні та соціальні науки : матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2011, 24–26 листопада 2011 року, Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 94–97.
2. Бердичев // Южная копейка. – 1917. – 26 февраля. – С. 5.
3. Бердичевская уездная продовольственная комиссия... // Юго-Западный край. – 1916. – 17 ноября. – С. 3.
4. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. 6. – С. 245–254.
5. Горобчук А. П. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). – Житомир, ПП «Рута», 2012. – 232 с., іл. 6. Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/history_berdychiv#top6
6. Городские дрова // Южное слово. – 1917. – 14 января. – С. 3.
7. Городские дрова // Южное слово. – 1917. – 5 января. – С. 4.
8. Дела гостеприимного дома // Южное слово. – 1917. – 4 января. – С. 4.
9. Державний архів Хмельницької області. – ф. Д-227, оп. 3, спр. 8277. – 250 арк.

10. Джумига Є. Ю. Паливна криза в Одесі у період Першої світової війни (1914–1917 рр.) / Є. Ю. Джумига // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. – Вип. 24.– Одеса, 2012. – С. 26–32.
11. Дороговизна життя в Бердичеве... // Юго-Западный край. – 1915. – 7 мая. – С. 3.
12. Керосиновый «голод» // Киевская мысль. – 1916. – 11 марта. – С. 5.
13. Лисий А. К. Вінниця у 1914–1917 рр. / А. К. Лисий, Н. М. Марценюк // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. XIII. – С. 226–230.
14. Морозы // Южное слово. – 1917. – 26 января. – С. 3.
15. Мучной вопрос // Южное слово. – 1917. – 7 января. – С. 4.
16. Мясной кризис в Бердичеве // Киевская мысль. – 1916. – 31 марта. – С. 5.
17. Наряды на дрова // Южное слово. – 1917. – 5 января. – С. 4.
18. Недостаток топлива // Киевская мысль. – 1917. – 3 февраля. – С. 5.
19. Отпуск муки по карточкам // Южное слово. – 1917. – 22 февраля. – С. 4.
20. Радченко О. М. Україна в німецькомовних брошурах і путівниках напередодні та в роки Першої світової війни / О. М. Радченко // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2013. – № 9. – С. 29–33.
21. Смертность в городе // Южное слово. – 1917. – 19 февраля. – С. 4.
22. Смертность в городе // Южное слово. – 1917. – 20 февраля. – С. 4.
23. Тьма кромешная // Южное слово. – 1917. – 4 января. – С. 4.
24. Фальсификация // Южное слово. – 1917. – 4 февраля. – С. 4.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – ф. 274. – оп. 1. – спр. 3653. – 20 арк.
26. ЦДІАК. – ф. 442. – оп. 713. – спр. 37. – 141 арк.
27. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – ф. 335. – оп. 1. – спр. 113. – 28 арк.
28. Цены на мясо // Южное слово. – 1917. – 28 января. – С. 4.